

SUMMARY

Oleksandra Kyrychuk

Visualization of the abstract Biblical entities of the highest heavenly hierarchy (seraphim, cherubim, thrones)

The Biblical texts with descriptions of the higher divine entities of the heavenly hierarchy – seraphim, cherubim and thrones – are analyzed. The interpretation of their symbols by Dionysius the Areopagite and the Christian theologians of the IV–XIII centuries Gregory the Theologian, Ioan Damaskin, Maxim the Confessor, and Gregory Palama is clarified. It is determined that the heavenly entities of the highest order are regarded as abstract God-like categories, endowed with the divine qualities of absolute purity, free of sinful spots, possessing the knowledge of the highest world, and the ability to contemplate the primordial, incomprehensible and tripartite beauty of God-Creator. In the Christian tradition, they are also honored with the environment and communication with Jesus and Mary, the Mother of God.

The attributes of the seraphim, the cherubim and the thrones in the Christian iconography are investigated, which, due to the difficulties of their visualization, were transmitted by symbols: all-pervading and enlightenment – by symbols of wings, wheels and eyes, and supernatural power – by four anthropo-zoomorphic images: man, bull, eagle and lion. The seraphim were identified with the help of six wings, and the Cherubim with the four. Attributes of the Thrones were the wheels. The symbolic attribute of the celestial entities was also transmitted using the color: the red one for the flaming Seraphim and the fiery Thrones and the blue for the enlightened Cherubim.

On a concrete illustrative material, the transformation of their iconographic images is traced. It is substantiated that after the canonical recognition of isichasm as the basis of Eastern theology by the Constantinople Cathedral in 1351, the images of mystical symbols of heavenly forces began to be replaced by anthropomorphic images of angels, and in the center of iconography of the cosmological world there was a manly image of Jesus Christ and the Mother of God, the resurrection and sacrament of the Eucharist.

It is demonstrated how the Renaissance and Baroque era displaced the mystical symbols of the Old Testament celestial forces from iconography and replaced them with images of innocent infants with wings, and the Thrones became depicted in the form of a flat plane and the throne on which Christ is sitting.

Keywords: seraphim, cherubim, thrones, Dionysius the Areopagite, iconography, symbols

DOI 10.33294/2523-4234-2019-29-1-261-272

о. Назар Заторський

Елементи староукраїнської мови в епіграфіці ікон XIV–XVI ст. зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького

Вперше проаналізовано написи на українських іконах XIV–XVI ст. із постійної експозиції Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. Аналіз допоміг виявити цілий ряд елементів ранньосередньокраїнської мови, характерних також для грамот того часу. При цьому елементи староукраїнської мови часом видозмінювалися й “маскувалися” під канонічну для дипінті ікон церковнослов’янську, а часом переймалися без змін. Багато з виявлених лексем мають занотовані відповідники в “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.”, хоча є й такі, що там не зазначені, а деякі досі не зафіксовані у словниках. Проведене дослідження

вказує на перспективи опрацювання написів на іконах як важливого додаткового джерела вивчення староукраїнської мови.

Ключові слова: староукраїнська мова, написи на іконах, епіграфіка, Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.

Дослідження староукраїнської мови триває вже багато десятиліть і принесло численні здобутки, одним із яких став двотомний “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” [1]. Проте навіть це видання залучило далеко не всі наявні на той час пам’ятки писемності. Зокрема, видавці зовсім оминули увагою “Послання Мисаїла” 1476 р., можливо, з огляду на непевність щодо його автентичності. Тим часом справжність цього документа була підтверджена знахідками нових списків, а дослідження його мови показало, наскільки багато вдячного матеріалу він містить [2]. З іншого боку, деякі з залучених до укладення зазначеного словника пам’яток виявилися насправді пізнішими фальсифікатами, на що дослідники вже звернули увагу [3]. Разом з тим, іноді відкриваються й нові пам’ятки, які уможливають краще вивчення морфології, лексики, синтаксису та фразеології нашої мови ранньосередньоукраїнської доби, яку Юрій Шевельов уміщує між кінцем XIV ст. (бл. 1387 р.) та кінцем XVI ст. – 1575 р. (після Люблінської унії 1569 р., виходу на політичну сцену козаччини, після її першого визнання польською державою 1570 р. та переїзду до Львова Івана Федорова 1573 р. й початку широкого книгодрукування на українських землях 1574 р.) [4, с. 489–492]. Зокрема, Міхаель Мозер звернув увагу на комплекс із п’яти грамот зламу XIV – XV ст., які походять із Галичини (зі Львова чи його околиць), та провів докладний аналіз їхньої мови [5, с. 19–39]. На жаль, кількість уцілілих писемних джерел доби пізнього середньовіччя доволі обмежена й не дозволяє відтворити повну картину розмаїття тогочасної української мови. Ситуація ускладнена тим, що “головним репрезентантом української мови XIV – першої половини XVI ст. стають юридичні документи: дарчі і купчі грамоти, заповіти і под.” [6, с. 47], що змушує шукати додаткові джерела, які представили б інші сфери функціонування староукраїнської мови та розширили коло використовуваної лексики. На жаль, мовознавці досі мало звертали увагу на українські ікони як джерело, в якому знайшла свій відбиток не лише образотворча та богословська, але й мовленнєва традиція українців: їх не було залучено ні до підготовки “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.” [1, т. 1, с. 10–11], ні до інших мовознавчих студій. А між тим, серед переважно церковнослов’янських написів трапляються подекуди справжні перлини живої народної мови. Вивченню цього аспекту присвячена дана стаття, яка покликана внести свою лепту у вивчення української мови ранньосередньоукраїнського періоду – з кінця XIV по кінець XVI ст.

У порівнянні з дослідженнями інших аспектів, пов’язаних з іконами та іконописом, написами на іконах займалися відносно мало. Інтерес дослідників стосувався переважно можливості датування ікон відповідно до палеографічних ознак наявних на них написів. Серед українців чи не першим до цієї тематики

звернувся греко-католицький священник о. Антоній Петрушевич: у 1858 р. він опублікував у будинському “Церковному віснику” коротке дослідження “Древняя икона Нерукотворенного образа Господа нашего Иисуса Христа с старославенскою надписью” [7], а 1865 р. у Львові вийшло друком інше дослідження, в якому вчений торкався теми іконної епіграфіки: “О древнейших иконах с кириллическими надписями, находящихся в Риме” [8]. У тому ж часі виникає посилений інтерес до написів на руських іконах і в середовищі російських дослідників старовини. Зокрема, цією темою займалися О. Уваров, пізніше В. Щепкін, Е. Грабар та інші. Детально представила дослідження в цій галузі Наталя Замятіна у своїй кандидатській дисертації “Текстологический анализ русских иконных надписей” [9, с. 10–18]. З новіших публікацій у цій царині вона називає такі: “У 1936 р. вийшло перше наукове видання з руської епіграфіки «Библиография русских надписей XI–XV вв.» О. С. Орлова (...), яке було доповнене М. П. Сотниковою в 1952 р. новими написами й бібліографією до 1951 р. ... У 1964 р. виходять «Датированные надписи XI–XIV вв.» Б. О. Рибаква... Продовжуючи тему християнських написів у 1985 р. М. С. Трубачова публікує статтю «О происхождении и некоторых свойствах надписей на иконах.» [9, с. 13–15]. Серед досліджень палеографічної складової написів на іконах особливо слід відзначити видану 1997 р. монографію Марії Гальченко “Надписи на древнерусских иконах XII–XV вв.” [10]. А після передчасної смерті цієї дослідниці, при виданні доти неопублікованої спадщини, вийшли друком інші її праці з розглядуваного питання, об’єднані в розділі “Палеографическое и графико-орфографическое исследование надписей на древнерусских иконах XII–XVI вв.” [11, с. 445–485]. Врешті, 2002 р. Н. Замятіна захистила згадану вже вище дисертацію з філології “Текстологический анализ русских иконных надписей” [9], а також присвятила цій темі кілька статей: “К вопросу об анонимности древнерусского искусства (По данным надписей на русских иконах XI–XVII веков)” [12] і “Надписи на «евангелии» Иисуса Христа (По данным надписей на русских иконах XI–XIX вв.)” [13]. Із сучасних українських науковців темою написів на іконах (як палеографією, так і дослідженням мови) займалася Лідія Коць-Григорчук [14, с. 18, № 31–32, с. 12, № 44, с. 24, № 56, с. 26, № 74, 79, 81–82, с. 27, № 88, с. 29, № 122, с. 30, № 126]. Надзвичайно вагомим внеском дослідниці стала стаття “Написи на творах українського середньовічного малярства (Лінгвістичне та палеографічне атрибутування)” [15], в якій не лише вказано на проникнення народної мови до дипінти ікон, але й наведено приклади цього.

Як можна спостерегти з цього короткого огляду дотеперішніх досліджень, питання мови іконної епіграфіки досі не було в центрі уваги науковців, хоча побіжно питання впливів місцевих говірок на іконну епіграфіку зачіпала М. Гальченко у своїй монографії [10, с. 44–45] та в дрібніших статтях [11, с. 453–454, 460–461]. Та найґрунтовніше торкалася цього питання саме Л. Коць-Григорчук. У статті “Зародки українського середньовічного білінгвізму” [16] дослідниця не лише знову звернула увагу на феномен проникнення народної мови до оформлених переваж-

но церковнослов'янською дипінті ікон, але й намагалася знайти пояснення для цього явища – на її думку, “уможливив його західноєвропейський реформаційний рух, зокрема вчення Яна Гуса” [16, с. 134]. Метою ж цієї публікації є доповнити давніше дослідження Л. Коць-Григорчук [15] додатковими словоформами та лексемами, відобразивши й проаналізувавши елементи ранньосередньоукраїнської мови в дипінті західноукраїнських (галицьких) ікон доби пізнього середньовіччя. При цьому задля кращого представлення картини проникнення народної мови в дипінті ікон було використано як не досліджені нею раніше ікони, так і ті, на які дослідниця вже звертала увагу.

За об'єкт дослідження правили західноукраїнські ікони XIV–XVI ст. зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького, представлені на постійній експозиції. Що стосується датування ікон, яке використане в цій статті, то його наведено відповідно до зазначеного в анотаційному етикетажі експозиції. Предметом дослідження є епіграфіка цих ікон, яку буде проаналізовано з метою пошуку в зроблених переважно церковнослов'янською мовою написах елементів староукраїнської мови.

Для ідентифікації слідів живої народної мови в дипінті ікон виглядає доцільним використати спостереження за такими ж елементами, які науковці відмітили в мові тогочасних грамот. Зрештою, до порівняння написів на іконах із іншими прикладами письма відповідної епохи вдавалися від самого початку вивчення іконної епіграфіки, зокрема при палеографічному аналізі для уточнення датування ікон [11, с. 449–450].

Вивчаючи мову українських грамот розглядуваного періоду, вчені, серед іншого, спостерегли, що “в- на початку слова послідовно чергується з у/оу/ і навпаки” [6, с. 48–49]. Приклад такого чергування знаходимо в написі на іконі свв. Йоакима і Анни (XIV ст.) з собору с. Станіля Львівської обл.: “Ѡведѣньє (сѣтя бѣца)”. Використання ж типового для української мови прийменника “у” замість церковнослов'янського “в” бачимо в клеймі ікони св. Миколая з житієм із с. Вільшаниця Львівської обл., що датована початком XV ст.: “Ѡ темьніци”. На іншій іконі св. Миколая з житієм кінця XV – початку XVI ст. з околиць Самбора бачимо вживання типового для староукраїнської мови прийменника “уво” [1, т. 2, с. 463]: “оуво снѣ”.

“З особливостей відмінювання прикметників треба відзначити, що в родовому відмінку однини чоловічого роду інколи дає себе знати традиційне церковнослов'янське закінчення -аго... хоч воно в цей час уже сприймається як глибока архаїка – переважає українське закінчення -ого” [6, с. 50]. На жаль, у дипінті ікон така форма прикметників зустрічається доволі рідко. Серед представлених на експозиції ікон знаходимо її в епіграфі ікони Зішестя Святого Духа кінця XIV – початку XV ст. зі с. Радруж (північно-західна Галичина, тепер Польща) – “сѣѣго”.

“З дієслівних форм найцікавішими є інфінітив, третя особа однини й множини теперішнього/майбутнього часу, перша особа множини теперішнього/майбутнього часу: всі вони є прямим продовженням мови давньокиївських часів.

Форми... у третій особі однини й множини теперішнього/майбутнього часу дієслова приймають здебільшого м'яку флексію -ть" [6, с. 50]. З огляду на часте пояснення в клеймах дій тієї чи іншої особи, зображеної на ній, дієслова третьої особи однини та множини теперішнього часу з м'якою флексією "-ть" є чи не найпоширенішою ознакою проникнення народної мови в написи ікон. Так, на тій же іконі св. Миколая зламу XV–XVI ст. із околиць Самбора читаємо у відповідному клеймі "кѣпѣть коворъ". Таку ж форму "коупоуеть" зустрічаємо й на іконі св. Миколая кінця XIV – початку XV ст. з Радружа. Ікона св. Микола з житієм середини XV ст. зі с. Наконечне Львівської обл. має "оутѣшаеть". Цю ж форму знаходимо й на іконі св. Миколая другої половини XV ст. з околиць міста Горлиці (Лемківщина, тепер Польща). Ікона св. Миколая з житієм XVI ст. зі с. Підбуж має дієслівну форму "венимаеть", а на іконі св. Миколая зі с. Вільшаниця (початок XV ст.) читаємо "на іписькѣпсьство поставляють".

Велику кількість таких закінчень зустрічаємо й на інших іконах: двічі на іконі св. преп. Параскеви з житієм XV ст. зі с. Тилич: "полагають" і "вынимають (стоую Пяткоу из гроба)", а на іконі свв. Козьми і Дем'яна з житієм XV ст. з того ж села є дієслово "дають (оучити)". На іншій лемківській іконі – св. Димитрія з житієм XVI ст. зі с. Флоринка знаходимо "жгутъ". На іконі XV ст. Страсті Христові зі с. Здвижень бачимо форму "оумываеть", на іншій іконі Страстей Христових – зі с. Дальова з початку XVI ст. зустрічаємо цілий ряд таких дієслівних форм: "продаеть", "біють", "ведоуть", "имають". На іконі Страшного Суду кінця XV ст. зі с. Мшанець є дієслівна форма "летятъ", а на Страшному Суді XV ст. зі с. Ванівка на Лемківщині (тепер Польща) – "призываетъ".

Серед ознак ранньосередньоукраїнської мови є й така: "у називному множини назви осіб, належні до чоловічого роду, можуть виступати із закінченням -ове/-еве". Зустрічаємо її на тій же іконі Страшного Суду з Мшанця: "жидове", "грекове". Використання таких словоформ бачимо й на іконі Страшного Суду того ж XV ст. з Ванівки: "жидове", "грекове", "ляхове". Також "у давальному відмінку цих же іменників нерідко трапляється закінчення -ови/-еви" [6, с. 50]. Його вжито, зокрема, в написі на клеймі ікони Архангела Михаїла з діяннями другої половини XVI ст. зі с. Воля Висоцька: "авраамови". Те саме бачимо й на іконі свв. Йоакима і Анни з житієм з другої половини XVI ст. (походження невідоме): "блговѣсти иакимови".

Серед характеристик українського письма, які спостерігаються в грамотах того періоду, є й така: "літера ѣ нерідко виступає замість етимологічного и: наши – нашѣ, никоторою – нѣкторою" [6, с. 49], що можна помітити й у дипінті ікони св. Юрія Змієборця XV ст. зі с. Дальова: "на коло на ножѣ возложиша", а на іконі Страшного Суду другої половини XVI ст. зі с. Трушевичі є напис "дверѣ". Взагалі, цілий зворот, який містить це слово, написаний українською, без жодних слідів якихось намагань його "церковнослов'янізувати", як це траплялося раніше: "дверѣ до раю" – крім українського "двері" тут і український прийменник "до"

[1, т. 1, с. 303–304], і українське, а не церковнослов’янське відмінювання слова “рай”. Там же знаходимо й інше речення українською: “діаволи провадят біючи до муки” – крім згаданого вже прийменника “до”, звертають на себе увагу обидві дієслівні форми: слово “провадити”, засвідчене в “Словнику староукраїнської мови” [1, т. 2, с. 256], та дієприслівник, утворений від дієслова “бити” відповідно до узусу української, а не церковнослов’янської мови (інакше було би “бія”). Також численні українізми зустрічаємо й у наступному реченні на іконі Страшного Суду кінця XV ст. з Мшанця: “иноци до раю летять” – наявні в ньому елементи, вже було проаналізовано вище на прикладах інших ікон: прийменник “до”, відмінювання іменника “рай”, дієслівна форма з м’якою флексією. Фактично, єдиним елементом церковнослов’янської мови в цьому реченні є слово “иноци”.

Також “у мові грамот панує повноголосся (берег, болота, веременьем городь, володети, стороною – страна[мь])” [6, с. 48]. Таке ж тяжіння до повноголосся спостерігаємо й у написах на іконах, навіть якщо це подекуди виглядає помилковим чи неоковирним. Зокрема, на іконі свв. Козьми і Дем’яна XV ст. зі с. Тилич читаємо в підписі до клейма “влѣзе в онь скорѡпіа” (“вліз у нього скорпіон”), тоді як церковнослов’янською правильно “скорпія” [17, с. 610], а на іконі Страстей Христових початку XVI ст. з Дальови знаходимо форму “сѡнятіе” (зняття з хреста). На іконі Спас Нерукотворний з Жогатина початку XVI ст. знаходимо форму “нерѡукотворѣннии”, а на іконі Страшного Суду з Мшанця (XV ст.) тричі (!) написано “царѣство”.

Неодноразово зустрічаємо на іконах використання українського префікса “пере-” замість церковнослов’янського “пре-”: на іконі св. преп. Параскеви з житієм XV ст. з Тилича бачимо напис “перенесеніе мощем”. Ту ж словоформу “перенесеніе” відчитуємо й на іншій іконі св. Параскеви з житієм другої половини XVI ст. та на іконі св. Миколая з житієм, датованій тим же періодом, зі с. Лісковате на Лемківщині.

Типовим для української мови тієї доби є те, що “звук /ц/ переважно м’який” [6, с. 49]. Відображення цього бачимо на іконі Страшного Суду кінця XV ст. з Мшанця: “рѣзоимецъ”, а також на іконі Страшного Суду XV ст. з Ванівки: “(лик стѣх) пѣстынницъ”, “черноризецъ”, як і на іконі Страстей Христових зламу XV–XVI ст. зі с. Жогатин, що на Лемківщині (тепер Польща): “вѣнецъ”, на іконі Спас Нерукотворний із того ж села, датованій початком XVI ст.: “хромця”, а також на лемківській іконі св. Миколая з житієм другої половини XV ст. з околиць м. Горлиці: “коберьць”.

Вище вже було згадано про деякі слова староукраїнської мови, як-от “двері”, “до”, словоформа “раю”. Час придивитися до інших слів народної мови, які знайшли своє відображення в написах ікон.

Вельми цікавим є слово “ночви”, вжите на одному з клейм ікони св. Миколая з житієм другої половини XV ст. з околиць м. Горлиці у словосполученні: “и ста оу ночвахъ три часы” (“стояв у ночвах 3 години”, коли повитуха – “баба” – хотіла його обмити). Цього слова з побутової лексики, на жаль, не засвідчено

в “Словнику староукраїнської мови” [1, т. 2, с. 57], хоча воно є як у словнику церковнослов’янської [17, с. 1061], так і в словнику української мови Б. Грінченка [18, т. 2, с. 571] та в тлумачному словнику української мови [19, т. 5, с. 448].

Не фіксує “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” і слова “гак” [1, т. 1, с. 237], немає його і в словнику церковнослов’янської мови [17, с. 119, 942–943]. Натомість бачимо “гак” у словнику Грінченка [18, т. 1, с. 266] та словнику сучасної української мови [19, т. 2, с. 17]. Його використано в описі мук св. Параскеви на її іконі з житієм XV ст. зі с. Новий Яр у підписі до відповідного клейма: “гаками железними биют”. На тій же іконі в іншому клеймі бачимо ще один інструмент, у рівно ж українському звучанні: “клищами”, тоді як церковнослов’янською це слово звучить у називному “клеща” або “клещи” [17, с. 252], тож в орудному було б теж через “е”: “клящами”. Слова “клищи” марно шукати в “Словнику староукраїнської мови” [1, т. 1, с. 477], натомість фіксують його як словник Грінченка [18, т. 2, с. 252] так і тлумачний академічний словник української мови [19, т. 4, с. 186].

Від староукраїнського дієслова “въехати”, яке засвідчує “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” [1, т. 1, с. 208], було утворено іменник на означення в’їзду Христа в Єрусалим. Бачимо його церковнослов’янїзовану форму “въиханіє” на іконі Страстей Христових початку XVI ст. з Дальової, а також у написанні “вѣханіє” на іконі празникового ряду другої половини XVI ст. зі с. Либохора Львівської обл.

На іконі св. Димитрія з житієм XVI ст. з Флоринки вжито українське слово “сховали”, а на іконі Спас Нерукотворний першої половини XVI ст. з Жогатина бачимо словосполучення “передь себе”.

Цілий ряд давніх окреслень професій зафіксовано на іконах Страшного Суду: на іконі XV ст. з Мшанця бачимо лексему “корчмичка” – себто корчмарка, подібно й на Страшному Суді з Трушевичів з другої половини XVI ст., цього разу в давальному відмінку: “ко(р)чмацѣ”. На жаль, “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” фіксує лише чоловічу форму “корчмить” [1, т. 1, с. 501], а форми “корчмичка” не знаходимо в жодному словнику. Що цікаво, століттям пізніше на означення тієї ж професії використовувалося вже зовсім інше слово – “шинкарка”, яке зустрічаємо на іконі Страшного Суду 1662 р. зі с. Меденичі Львівської обл. (“шикарка”).

Іншу професію окреслено за її інструментом – “дуда” – тобто дудар, сопілкар. Зустрічаємо її представника на іконі Страшного Суду другої половини XVI ст. з м. Долина (“доуда”) та на іконі Страшного Суду того ж періоду з Трушевичів (“дуда”). На жаль, цього слова в такому значенні не фіксує жоден зі словників [17, с. 156, 970; 1, т. 1, с. 330; 18, т. 1, с. 453; 19, т. 2, с. 431].

На згаданій іконі з Долини зустрічаємо й інші українські лексеми на означення професій: “коваль” (для якого знаходимо відповідники у словниках Грінченка [18, т. 2, с. 260] та сучасної української мови [19, т. 4, с. 202]) і “золотнінь” (ювелір), при цьому остання лексема у словниках не зафіксована – найближчою до неї є лексема “золотник”, наявна в такому ж значенні у словнику Грінченка [18, т. 2,

с. 178]. На іконі Страшного Суду з Трушевичів бачимо слово “мелник”, зафіксоване в словнику Грінченка [18, т. 2, с. 416].

На іконах Страшного Суду XV ст. з Мшанця і з Ванівки зустрічаємо й зафіксований у “Словнику староукраїнської мови” іменник “нѣмци” на означення народу [1, т. 2, с. 61].

Перед тим як розглянути наступні вкраплення народної мови в епіграфіці західноукраїнських ікон XIV–XVI ст., слід звернути увагу на історично-політичні обставини, які вплинули на формування мови цього регіону й періоду. Як констатує М. Мозер, “вчленування Білорусі та України до польсько-литовської держави посилило відмінність білоруської та української мов від російської та їхню подібність між собою. Це стосується найперше словництва, яке має значний польський шар у складі лексики на позначення культурних реалій, що й до сьогодні становить найочевиднішу відзнаку білоруської та української мов супроти російської. Однак і для відпорніших мовних рівнів, як-от фонологічного чи синтаксичного, поживавлення контактів із польською мовою не минуло без сліду. Таким чином, українська мова починаючи з XIV ст. ввібрала в себе силу полонізмів на всіх рівнях” [5, с. 42].

Отож тепер приглянемося до того, як ці впливи польської відбилися на народній мові, яку засвідчують написи на іконах. Одним із прикладів цього є вживання імені “Христофор”: на іконі св. Миколая зламу XIV і XV ст. зі с. Радруж бачимо вже полонізований варіант “крыштофора”, хоча на іншій святомикільській іконі, яка походить із другої половини XV ст. з околиць м. Горлиці, знаходимо все ще стару східнослов’янську форму “христофора”.

Швидше за все, до того ж польського впливу слід віднести і прийменник “през” у значенні “через” (через Червоне море), використаний на іконі св. Архангела Михаїла з діяннями кінця XV ст. з Дальови, а також іменники “ормяне” й “огень” на іконі Страшного Суду того ж періоду з Мшанця. Знаходимо “огень” і на Страшному Суді з Трушевичів другої половини XVI ст. Цю словоформу, до речі, засвідчено в “Словнику староукраїнської мови” [1, т. 2, с. 74], як і прийменника “през” [1, т. 2, с. 228–229]. Зафіксовано там і похідний від першого іменника прикметник “орменьський” [1, т. 2, с. 91–92], хоча іменникової форми бракує. Як бачимо, на той час полонізми уже настільки ввійшли в український народний слововжиток, що спостерігаються не лише в мові тогочасних грамот, яку фіксує “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.”, але й у написах ікон.

Цікавим є прослідкувати проникнення народних впливів у ономастиці, відображеній у епіграфіці ікон. Наприклад, хоча церковнослов’янська й похідна від неї північно-руська традиція має лише “марк” [9, с. 41, 56], для українських ікон розглядуваного періоду типовим є вживання українізованого імені євангелиста: “Марко” – таку форму бачимо на іконі цього святого зі с. Ільник XV ст., а також на іконі Страшного Суду кінця того ж століття з Мшанця. До тих же народних впливів належить і внесення літери “о” чи “у” в церковнослов’янське “Дмитрій”:

бачимо її вже на іконі св. Миколая з життєм кінця XIV – початку XV ст. з Радружа: “Доумитрія”, а також на іконі свв. Теодора і Димитрія, зламу XV–XVI ст. зі с. Богуші (тепер Польща): “Домитрій”. Така форма цього імені, як подає “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.”, з’явилася внаслідок молдавських впливів [1, т. 1, с. 331], хоча перехід ненаголошеного “о” в “у” типовий для українських діалектів [15, с. 232]. Інший приклад народних елементів у написанні імен бачимо на іконі св. Онуфрія XV ст. зі с. Ільник: “онофрій”. Зафіксовано на іконах і українізацію імені “Єва”: на іконі Архангела Михаїла з діяннями кінця XV ст. з Дальової бачимо форму “євгою” у звороті “выгна адама со євгою”, де також зустрічаємо форму, похідну від дієслова “выгнати”, що його наводить “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” [1, т. 1, с. 212]. А на Страшному Суді кінця XV ст. з Мшанця бачимо це ж ім’я в називному відмінку – “Євга” – форма, з якої пізніше постане українське “Ївга”. До тих же народних елементів у написанні імен слід віднести також “Прохор” через “ф” – “Профор”. Зустрічаємо це ім’я в такій формі на царських воротах XVI ст. з Жогатина, а також на іконі першої половини XVI ст. зі с. Сушиця Велика, що зображує св. Прохора, якому євангелист Іван диктує Апокаліпсис (у формі “Профоръ”).

І на завершення, як годиться, найцікавіше – зразок силабо-тонічної поезії, який знаходимо на іконі Страшного Суду кінця XV ст. з Мшанця. Цей вірш невідомого автора (можливо, створений самим іконописцем або ж запозичений ним із якихось народних вистав) не лише містить ряд українізмів (“коли” [1, т. 1, с. 487–489], “іста” [1, т. 1, с. 452]), але також показує, скільки цікавих знахідок приховують у собі написи на українських іконах:

“смерть всѣхъ мѣкъ окрѣтнѣйшая
всѣхъ страховъ настрашнѣйшая
каждомѣ ся я іста являю
коли его живота избавляю”

Як бачимо, при аналізі написів на західноукраїнських іконах XIV–XVI ст. і справді вдалося встановити цілі групи словоформ та лексем, типових для староукраїнської мови того періоду, деякі з них доповнюють приклади проникнення народної мови в дипінті ікон, наведені раніше Л. Коць-Григорчук [15]. Серед представлених зразків є й такі, що досі не були відображені у “Словнику староукраїнської мови”, а деякі, як виглядає, зафіксовано в мовознавчій студії чи не вперше. І це попри те, що для дослідження було використано лише ті ікони, які знаходяться на постійній експозиції в Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького та доступні для вивчення.

Як, імовірно, вже стало очевидним, у даному дослідженні було розглянуто лише супровідні дипінті. Серед написів, які цілком залишилися поза його рамками – тексти книг і сувоїв, що зображені на іконах, однак ця тема заслуговує на окреме дослідження. Адже як зауважила Л. Коць-Григорчук: “ще в першій

половині XV ст., з’явилося, ймовірно, у Львові, Євангеліє . . . , що в науковій літературі отримало назву вузькошрифтового, зі значною, небувалою для того часу, кількістю живомовних українських вкраплень у церковнослов’янському тексті. Зразки цього видання не збереглися, до нас дійшли тільки 22 примірники його тексту, віддруковані в анонімній друкарні в Москві на початку 1550-х років” [16, с. 134]. Тож, перед тим як приступати до дослідження текстів книг і сувоїв, відображених на іконах, слід докладно вивчити тексти цього Євангелія та порівняти його з рукописними Євангеліями й іншими біблійними книгами, що побутували на відповідних теренах. Таке дослідження вимагає дещо іншого підходу та, безперечно, заслуговує на окрему працю.

Водночас результати проведеного аналізу змушують дещо відкоригувати твердження Л. Коць-Григорчук, яка відмічала поширення елементів народної мови у дипінті ікон допіру з другої половини XV ст.: “уже від середини XV ст. спостерігаємо в текстах єдиного типу пам’яток, а саме – в дипінті українських ікон, співіснування церковнослов’янської, реформованої балканським впливом, та народної української мовних основ” [16, с. 133]; “живомовна стихія, що вже від середини XV ст. заповонила дипінті творів малярства, здається надто несподіваною” [16, с. 133]. Несподіваним це входження народної мови в написи на іконах насправді не було – як показало дослідження, воно почалося зовсім не з середини XV ст., а значно раніше – про це свідчать наведені вище приклади таких народних елементів у дипінті ікон уже XIV та першої половини XV ст., які фіксувала у своєму попередньому дослідженні й сама науковець [15]. Це змушує замислитися й над тим, чи справді “західноєвропейський реформаційний рух” став причиною проникнення народної мови до іконної епіграфіки, як це припускала Л. Коць-Григорчук [16, с. 134]. Можливо, раніше цих елементів не було настільки багато, хоча до кінця з’ясувати це питання навряд чи вдасться з огляду на обмежену кількість збережених пам’яток того періоду. Проте навіть наявні пам’ятки доводять, що процес входження народної мови навіть у такий доволі жорстко регламентований канонами елемент ікони як написи почався принаймні з XIV ст. й поступово та постійно наростав, тож справді можна твердити, що жива народна мова “вже від середини XV ст. заповонила дипінті творів малярства” [16, с. 133].

1. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / редкол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький; Академія наук Української РСР, Інститут суспільних наук. Київ: Наукова думка, 1977–1978.

2. Заторський Н. Сліди народної мови в “Посланні Мисаїла” // Гілея. Київ, 2017. № 124(9). С. 7–11.

3. Strumins’kyj B. Lukija Humeč’ka et al., eds., *Slovnyk staroukrajins’koji movy XIV-XV st., volume 1 (A-M)* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. II. Nr. 1. P. 130–131.

4. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків, 2002. XII, 1054 с.

5. Мозер М. Причинки до історії української мови. Вінниця, 2011. 848 с.

6. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ, 2001. 392 с.

7. Петрушевич А. С. Древняя икона Нерукотворенного образа Господа нашего Иисуса Христа с старославенской надписью // Церковный вестник. Будин, 1858. № 7. С. 69.
8. Петрушевич А. С. О древнейших иконах с кириллическими надписями, находящихся в Риме // Научный сборник, издаваемый обществом Галицко-Русской Матицы. 1865. № 4. С. 270–283.
9. Замятина Н. А. Текстологический анализ русских иконных надписей: дис. ... канд. филол. наук / Российская Академия Наук; Институт русского языка им. В. В. Виноградова. Москва, 2002. 407 с.
10. Гальченко М. Г. Надписи на древнерусских иконах XII–XV вв.: Палеографический и графико-орфографический анализ / ЦМиАР. Москва: Наука, 1997. 171 с.
11. Гальченко М. Г. Книжная культура, книгописание, надписи на иконах древней Руси: избр. работы. Москва: Уник; Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 496 с.
12. Замятина Н. А. К вопросу об анонимности древнерусского искусства (По данным надписей на русских иконах XI–XVII веков) // Вопросы эпиграфики / Университет Дмитрия Пожарского. Москва, 2008. Вып. II. С. 136–157.
13. Замятина Н. А. Надписи на “евангелии” Иисуса Христа (По данным надписей на русских иконах XI–XIX вв.) // Вопросы эпиграфики / Университет Дмитрия Пожарского. Москва, 2008. Вып. III. С. 274–299.
14. Науково-методичний доробок доктора філологічних наук, професора Лідії Михайлівни Коць-Григорчук // У координатах мови: зб. наук. пр. на пошану професора Лідії Коць-Григорчук. Львів, 2016. С. 15–33.
15. Написи на творах українського середньовічного малярства (Лінгвістичне та палеографічне атрибутування) // Записки НТШ. Львів, 1990. Т. ССXXI (Праці Філологічної секції). С. 210–236.
16. Коць-Григорчук Л. Зародки українського середньовічного білінгвізму // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. Львів, 2010. № 7(12). С. 132–135.
17. Полный церковно-славянский словарь / [уклад. Г. Дьяченко]. Москва, 1993 [репринт вид. 1900 р.].
18. Словник української мови: у 4 т. / [ред. Б. Грінченко]. Київ, 1958–1959. (репринт).
19. Словник української мови: в 11 т. / [гол. ред. колегії І. Білодід]. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

SUMMARY

Rev. Nazar Zatorsky

Elements of the Old Ukrainian language in inscriptions of the 14th – 16th century icons from the collection of the Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv

Until now most researches on the icon inscriptions were focused on determining the precise age of the icon on the basis of their paleographic features, without much attention to philological characteristics. In 2010 the Ukrainian scholar Lidia Kots-Hryhorchuk noted that the Ukrainian icon inscriptions from the middle of 15th century testified to the infiltration of the elements of the vernacular into Church Slavonic. The author tried to prove Kots-Hryhorchuk's thesis, investigating the Ukrainian icons of the 14th through 16th centuries that correspond to the timeframe of the Old (or rather Early Middle) Ukrainian language.

The paper analyses the inscriptions of the Western Ukrainian icons of the 14th – 16th century from the constant exhibition of the Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv from the philological perspective. The analysis brought up a big deal of elements of the Old Ukrainian language, which are characteristic also for the charters of this period. These elements on the icon inscriptions were sometimes modified according to the grammar rules of Church Slavonic, usually used as the official

language in icon epigraphs. However, sometimes certain elements of the vernacular were transferred into the icon inscriptions without any change. Such examples bear witness to the development of the Old Ukrainian language.

Some words found in the icon inscriptions are attested in the Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14th and 15th centuries or other lexicons but some of them cannot be found in any dictionary.

Verifying Kots-Hryhorchuk’s thesis, the author also argues that the infiltration of the vernacular into the icon inscription began not in the mid-15th century, but much earlier, at least from the 14th century and increased gradually. He points out that the study of the icon inscriptions promises big prospects also for philological research.

Keywords: Old Ukrainian language, icon inscriptions, Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14th and 15th centuries.

DOI 10.33294/2523-4234-2019-29-1-272-284

Мар’яна Левицька

Сюжети Неділь П’ятидесятниці в іконостасних циклах Луки Долинського: символіка та іконографія

Розглянуто окрему групу релігійних композицій Луки Долинського, виконаних для кількох храмів в період із 1770 по 1820-ті рр., об’єднаних спільною тематикою. В фокусі дослідження – аналіз символіки та іконографії сцен із циклу Неділь П’ятидесятниці та особливості художнього вирішення вказаних сюжетів у контексті розвитку унійної образотворчої традиції XVIII – початку XIX ст. У статті визначено передумови зміни пріоритетів у відборі релігійних сюжетів для унійних церков впродовж XVIII ст. Актуальність розвідки доповнюється порівняльним контекстом із виявлення взаємовпливів у західній та східній іконографії сцен Неділь П’ятидесятниці.

Ключові слова: цикл Неділь П’ятидесятниці, богословська основа, іконографічна програма, символіка мотивів

Діяльність львівського художника Луки Долинського припала на період динамічних змін в українському іконописі XVIII ст., і сам маляр вважався значним новатором у цьому процесі. Художник був тісно пов’язаний із вищим середовищем василіанського кліру, про що свідчать його монументальні програмні цикли у соборі Св. Юра, в Онуфрїївській церкві монастиря Чину святого Василя Великого (далі – ЧСВВ) (втрачені) та Успенській церкві Почаєва [1, с. 9; 2, с. 40–41; 3, с. 189–1928; 4, с. 106–108]. Загалом, релігійні композиції Л. Долинського були позначені не тільки виразними змінами стилістичного характеру, але й пов’язані із ширшим контекстом змін в літургійній, богословській сферах, інспірованих Замойським синодом 1720 р. та впроваджуваних василіанським духовенством [5, с. 58–61; 6, с. 236–237]. Працюючи над іконостасами названих храмів, Долинський модифікував традиційний репертуар сюжетів, вводячи в них окремі нові композиції. Серед тем, які постійно зустрічаються в доробку художника є сюжети Неділь П’ятидесятниці. Тому варто детальніше проаналізувати поширення